

Słownik terminów

13, „13”, Trzynastka zob. Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją.

AJDC (American Joint Distribution Committee, ang. Amerykańsko-Żydowski Połączony Komitet Pomocy), potoczna nazwa „Joint” – żydowska organizacja charytatywna założona w 1914 r. w USA. Joint prowadził aktywną działalność w getcie warszawskim, do końca grudnia 1941 r. legalnie, potem w podziemiu, dostarczając do getta przesyłki żywnościowe i zasiłki pieniężne, a także wspierając działalność konspiracyjną.

Akcja (Aktion), akcja deportacyjna, akcja likwidacyjna, akcja wysiedleńcza – w terminologii okupacyjnej operacja niemiecka mająca na celu całkowite lub częściowe zniszczenie skupiska ludności żydowskiej przebywającej na terenie miasta, miasteczka, wydzielonej dzielnicy (getta), obozu itd., połączona z terrorem, ze znęcaniem się nad ludźmi, z selekcjami, grabieżą, konfiskatą i zniszczeniem mienia, zbiorowym mordowaniem ludzi już podczas tej operacji, a kończąca się uśmierceniem wszystkich mieszkańców w ośrodkach zagłady lub w miejscach straceń. Największą akcją likwidacyjną było wymordowanie ludności getta warszawskiego pomiędzy 22 lipca a 21 września 1942 r.

Arbeitsamt (niem.) – Urząd Pracy w Urzędzie Szefa Dystryktu, który zarządzał żydow-

ską siłą roboczą. Sprawował nadzór nad Batalionem Pracy dostarczającym robotników do pracy przymusowej.

Aryjska strona – termin używany przez administrację niemiecką dla części Warszawy znajdującej się poza gettem. Termin ten wszedł w niemal powszechne użycie.

Bon, bona – popularna nazwa kartki żywnościowej przysługującej Żydom zameldowanym na terenie getta. Na jej podstawie można było wykupić żywność oficjalnie sprowadzaną do getta. Popularne w getcie powiedzenie „oddać bonę” oznaczało: umrzeć.

Bund (Algemajner Jidiszer Arbeter-Bund in Lite, Pojln un Rusland, żyd. Ogólnożydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji) – żydowska parta socjalistyczna, założona w 1897 r., działająca na terenie Polski do 1948 r. Bund propagował kulturową autonomię Żydów w Polsce, odrzucając syjonizm. W getcie warszawskim prowadził działalność samopomocową i wydawał prasę konspiracyjną. Członkowie Bundu byli też zaangażowani w opór zbrojny.

CENTOS, Centos (Centralne Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Opuszczonymi) – organizacja powstała w 1924 r. W getcie warszawskim prowadziła placówki opiekuńcze, w tym sierocińce i internaty,

światlice dla dzieci uchodźców i przesiedleńców, „kąciki dla dzieci” przy komitetach domowych i biblioteki. Zajmowała się też organizowaniem akcji charytatywnych na rzecz dzieci.

Chaluc, chalucka, chaluce – członkowie ruchu He-Chaluc, zob. He-Chaluc.

CISZO (Centrale Jidysze Szul-Organizacje, żyd. Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) – istniejąca od 1921 r. w Polsce organizacja oświatowa, propagująca nauczanie w języku żydowskim i wychowywanie w świeckiej kulturze jidysz.

Cmentarz żydowski przy ul. Okopowej – założony w Warszawie w 1806 r. i funkcjonujący do dzisiaj. W czasie istnienia getta większość zmarłych chowano tam w zbiorowych grobach. Przez teren cmentarza organizowano też szmugiel, wykorzystując fakt, że graniczył on z cmentarzami katolickim i ewangelicko-augsburskim. Z tego powodu cmentarz żydowski wyłączono z getta przy zmianie jego granic w grudniu 1941 r.

Dulag – z niem. Durchgangslager, obóz przejściowy.

„Erntefest” (niem. Dożynki) – kryptonim masowej egzekucji Żydów przeprowadzonej przez Niemców w obozach w Poniatowej, Trawnikach i na Majdanku w dniach 3–4 listopada 1943 r. Zginęło ok. 42 tys. osób, w tym wielu Żydów warszawskich wywiezionych do obozów przed powstaniem w getcie i w czasie jego trwania.

Folksdojcz zob. Volksdeutsch

Folkiści – potoczna nazwa działaczy Żydowskiej Partii Ludowej, stronnictwa demokratycznego dążącego do uzyskania przez Żydów autonomii narodowo-kulturalnej w Polsce.

Gestapo (niem. Geheime Staatspolizei) – tajna policja polityczna w III Rzeszy.

Gęsiówka – popularna nazwa centralnego aresztu dla Żydów założonego w połowie 1941 r. w getcie przy ul. Gęsiej 24. Kierowano tam głównie osoby przebywające poza gettem bez zezwolenia. Dwukrotnie – 17 listopada i 15 grudnia 1941 r. – na terenie więzienia miały miejsce egzekucje więźniów skazanych na śmierć za opuszczenie getta.

Gmina, kahał zob. Rada Żydowska

Ha-Szomer ha-Cair (też Haszomer Hacair, hebr. młody strażnik) – syjonistyczno-socjalistyczny żydowski ruch młodzieżowy o charakterze skautowym. W czasie okupacji członkowie Ha-Szomer ha-Cair odgrywali dużą rolę w organizowaniu oporu cywilnego i zbrojnego przeciwko Niemcom.

He-Chaluc (też Hechaluc, hebr. pionier) – syjonistyczny ruch młodzieżowy, od około 1916 r. aktywnie przygotowujący młodzież przez naukę i pracę na roli do emigracji do Palestyny. Odegrał bardzo ważną rolę w ruchu oporu w gettach.

He-Chaluc ha-Cair (hebr. młody pionier) – młodzieżowa organizacja, od około 1924 r. w ramach ruchu He-Chaluc (zob. wyżej), w 1938 r. w składzie organizacji Dror (hebr. wolność).

Joint zob. AJDC

Judenrat zob. Rada Żydowska

Junak, junacy – pracownicy Służby Budowlanej (Baudienst). Wykonywali prace związane z melioracją gruntów uprawnych, regulacją rzek i budową dróg. Od 1943 r. zatrudniano ich głównie w fabrykach zbrojeniowych.

Jungbor – organizacja dziecięca w ramach socjalistyczno-syjonistycznej organizacji Jugnt (żyd. młodzież).

Komitet Domowy – podstawowa forma samorządu w getcie warszawskim, skupiająca

mieszkańców jednego budynku mieszkalnego i prowadząca w jego ramach m.in. działalność samopomocową. Komitety domowe wywodziły się z ochotniczych jednostek obrony przeciwlotniczej organizowanych w poszczególnych blokach mieszkalnych w czasie obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. W momencie zamknięcia getta na jego terenie znalazło się 2 tys. komitetów domowych.

Kuchnie ludowe (społeczne) – kuchnie organizowane przez żydowskie organizacje opiekuńcze, w których mieszkańcom getta wydawano darmowe lub nisko odpłatne zupy. Pierwsze kuchnie zorganizowano już w okresie oblężenia Warszawy. W kulminacyjnym momencie działania kuchni ludowych, w sierpniu 1941 r., w getcie wydawano 128 tys. zup dziennie.

Kwarantanna – miejsca, w których czasowo izolowano więźniów getta w ramach walki z chorobami epidemicznymi. Do kwarantanny trafiali też wszyscy uchodźcy i przesiedleńcy.

Meldekarte (niem. karta meldunkowa) – dokument wydawany przez Urząd Pracy i potwierdzający zatrudnienie, zapewniający tym samym zwolnienie od pracy przymusowej.

Meta – tutaj: miejsce przeprowadzania szmuglu.

Mizrachi (hebr. centrum duchowe; inne znaczenie: wschodni) – żydowska partia syjonistów religijnych, działająca jako ruch społeczny od 1902 r. Jej działacze byli zwolennikami rozbudowy autonomii narodowo-kulturalnej Żydów w Polsce.

Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (niem. Nationasozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – partia sprawująca totalitarną władzę w Niemczech i na terenach okupowanych w latach 1933–1945 pod przywództwem kanclerza Adolfa Hitlera.

„**Nowy Kurier Warszawski**”, popularnie zwany gadzinówką – niemiecki dziennik

propagandowy wydawany w czasie okupacji w języku polskim. Do sierpnia 1944 r. drukowany w Warszawie, potem w Łodzi.

NSDAP zob. Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników

Obozy pracy przymusowej – obozy tworzone na terenie GG od sierpnia 1940 r. w dystryktach lubelskim i krakowskim, a od wiosny 1941 r. również w dystrykcie warszawskim. Pracowali w nich podlegający przymusowi pracy Żydzi pomiędzy 14. a 60. rokiem życia, m.in. przy budowie dróg i umocnień, melioracjach rzek. Większość więźniów wracała do getta z obozów w bardzo ciężkim stanie fizycznym i psychicznym.

OBW (niem. Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte) – szop stolarski przy ul. Gęsiej 30 oraz 75–79, poprzednio fabryka braci Aleksandra i Józefa Landauów (dlatego nazywany także szopem Landaua). Dzięki pomocy Aleksandra Landaua w czasie akcji wysiedleńczej znalazło w nim zatrudnienie wielu działaczy i intelektualistów, współpracowników „Oneg Szabat”.

OD-man (od słowa: Ordnungsdienst, niem. służba porządkowa) – policjant żydowski.

Opaska – biała opaska z niebieską gwiazdą Dawida, którą zgodnie z zarządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka od 1 grudnia 1939 r. musieli nosić na prawym ramieniu wszyscy Żydzi w Generalnym Gubernatorstwie powyżej 12. roku życia. Na obszarze włączonym do III Rzeszy i w Kraju Warty Żydzi musieli nosić naszyte na ubrania żółte gwiazdy.

Ośrodki zagłady – były tworzone przez niostowskie Niemcy wyłącznie w celu masowego mordowania ludzi (przede wszystkim Żydów, a także Romów). Pierwszy zaczął funkcjonować w grudniu 1941 r. w Chełmnie nad Nerem (Kulmhof), gdzie zabijano ludzi przy użyciu spalin samochodowych w ruchomych komorach gazowych. W kolejno uruchamianych ośrodkach zagłady w Bełżcu, Sobiborze, Tre-

blince, na Majdanku i w Oświęcimiu-Brzezince (Auschwitz-Birkenau) komory gazowe mieściły się w specjalnych budynkach.

Parówka – potoczna nazwa narzuconych przez władze niemieckie przymusowych dezynfekcji przeprowadzanych w getcie warszawskim w ramach walki z tyfusem. Domy, w których miały miejsce przypadki tyfusu, izolowano, ich mieszkańców umieszczano w kwarantannie, a ich dobytek odkazano. W praktyce działanie takie miało niewielki wpływ na powstrzymanie epidemii, stało się za to źródłem korupcji.

Pawiak – popularna nazwa więzienia śledczego Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa Dystryktu Warszawskiego przy ul. Dzielnej w Warszawie. Po zamknięciu getta Pawiak znalazł się na jego terenie. Więziono tu m.in. Żydów aresztowanych poza gettem.

Placówki – ośrodki pracy przymusowej znajdujące się na terenie Warszawy, np. w fabrykach czy na stacjach kolejowych. Praca na placówkach była niezwykle wyczerpująca fizycznie, robotnicy byli często narażeni na bicie. Jednocześnie opuszczenie getta stawało się dla niektórych okazją do szmuglu, a także do podtrzymywania kontaktów.

Poalej Syjon (hebr. Robotnik Syjonu) – ruch polityczny łączący ideologię syjonistyczną z socjalizmem, dążący do budowy socjalistycznego społeczeństwa żydowskiego w Palestynie. W 1906 r. powstała partia Poalej Syjon; w Polsce działała od 1918 do 1950 r.

Policja Polska (niem. Polnische Polizei), potocznie zwana policją granatową – formacja podlegająca niemieckiej policji porządkowej (niem. Ordnungspolizei, Orpo). Jej członkowie rekrutowali się z funkcjonariuszy przedwojennej Policji Państwowej, zajmowali się przede wszystkim działalnością o charakterze porządkowym, pełnili też straż przy murach getta.

Polska Partia Socjalistyczna, PPS – partia polityczna o charakterze socjalistycznym i nie-

podległościowym, której działalność datuje się od 1892 r. W dwudziestoleciu międzywojennym jedna z najważniejszych partii polskiej sceny politycznej, działała również w czasie wojny w konspiracji, a potem jawnie do 1948 r.

Pomoc Żimowa – akcja charytatywna organizowana co roku w getcie przez Radę Żydowską i organizacje społeczne.

Praca przymusowa – obowiązek wprowadzony przez Niemców w GG; od 12 października 1939 r. przymus pracy obejmował wszystkich Żydów pomiędzy 14. a 60. rokiem życia. Odpowiedzialnością za dostarczanie robotników Niemcy obarczyli Radę Żydowską, która 19 października 1939 r. stworzyła w tym celu specjalną agendę – Batalion Pracy. Początkowo robotnicy żydowscy pracowali na placówkach w Warszawie, od lata 1940 r. też w obozach pracy. Od katorżniczych robót przymusowych można było się wykupić, uiszczając specjalny podatek.

Przesiedleńcy – tutaj: Żydzi zmuszeni do opuszczenia swojego miejsca zamieszkania i przeniesienia się do innego, konkretnie wskazanego miejsca.

Punkt – potoczna nazwa schroniska dla uchodźców i przesiedleńców. W momencie ich największego napływu do getta warszawskiego, na wiosnę 1941 r., w getcie funkcjonowało 165 punktów i mieszkało w nich ok. 17 tys. osób. Z braku innych pomieszczeń punkty tworzone w domach modlitwy, kinach czy mieszkaniach prywatnych. Były one nieustannie przełudnione, panowały w nich katastrofalne warunki sanitarne i bardzo wysoka śmiertelność.

Rada Żydowska (niem. Judenrat) – organ administracji społeczności żydowskiej wprowadzony przez Niemców na mocy rozkazu szefa RSHA Reinharda Heydricha z 21 września 1939 r. W zależności od wielkości miasta w Radzie zasiadało 12 lub 24 członków. Do obowiązków Rad należał nadzór nad wypełnianiem

rozporządzeń niemieckich na terenie gett, w tym dostarczanie robotników do prac przymusowych. Każda Rada Żydowska była też odpowiedzialna za zapewnienie porządku w getcie, pomoc społeczną, szkolnictwo i opiekę zdrowotną. Swoje zadania Rada Żydowska wypełniała przy pomocy bardzo rozbudowanej administracji, podlegała jej też Żydowska Służba Porządkowa. Dla mieszkańców wielu gett Rada Żydowska stała się symbolem niemieckiej okupacji, w jej składzie znajdowali się jednak również działacze, którzy w ramach ograniczeń hitlerowskich starali się prowadzić jak najefektywniejszą politykę społeczną. Rada Żydowska w Warszawie składała się z 24 członków, na jej czele stał Adam Czerniaków, a po jego smobójczej śmierci – Marek Lichtenbaum.

SA (Die Sturmabteilungen der NSDAP, niem. Oddziały Szturmowe NSDAP) – utworzone w 1920 r. bojówki, a następnie oddziały masowej organizacji wojskowej NSDAP.

Sądy na Lesznie – gmach wzniesiony w latach 1935–1939 przy ul. Leszno 53/55. Miał dwa wejścia, w tym od strony getta, dzięki czemu był miejscem spotkań więźniów getta z osobami przebywającymi po drugiej stronie muru. Przez sądy na Lesznie organizowano też często ucieczki z getta. Na parterze mieściła się tu ekspozytura Urzędu Podatkowo-Stemplowego, gdzie płacono podatki od dochodów osobistych.

Sicherheitsdienst, SD – Służba Bezpieczeństwa III Rzeszy, wywiad polityczny partii nazistowskiej utworzony w 1931 r. w strukturach SS przez Reinharda Heidricha. W 1939 r. SD została podporządkowana Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA). Szefami SD byli Reinhard Heidrich (do maja 1942 r.), a następnie Ernst Kaltenbrunner. Placówki SD znajdowały się w każdej większej miejscowości na terenach okupowanych. Ich funkcjonariusze przeprowadzali akcje terroru wobec ludności cywilnej.

Sonderdienst (SD, niem. Służba Specjalna) – służba policyjna przy administracji niemieckiej Generalnego Gubernatorstwa powołana przez Hansa Franka w 1940 r., niezależna od władz policyjnych. Członkowie Sonderdienst brali udział w ściąganiu kontyngentów, akcjach likwidacyjnych w gettach, w pacyfikacjach grup partyzanckich. W październiku 1942 r. SD została podporządkowana władzom Policji Porządkowej (Orpo).

SS (Die Schutzstaffel der NSDAP, niem. Sztafety Ochronne NSDAP) – powołane w 1925 r. bojówki partii nazistowskiej, początkowo elitarne, pełniące funkcję osobistej ochrony Adolfa Hitlera. Oddziały SS zatrudniano do przeprowadzania deportacji z gett do ośrodków zagłady.

Syjonistyczny ruch, syjonizm – ruch ideowo-polityczny odwołujący się do ideologii odrodzenia narodowego Żydów, zakładającej stworzenie własnego państwa w Palestynie, sformułowanej przez Teodora Herzla w końcu XIX w.

Szafa gra – w getcie oznaczało załatwienie sprawy przez łapówkę.

Szkoły dla dzieci i młodzieży żydowskiej – zostały zamknięte 4 grudnia 1939 r., od początku okupacji prowadzono jednak tajne komplety na wszystkich poziomach nauczania. Od jesieni 1940 r. w getcie funkcjonowało jawne szkolnictwo zawodowe na poziomie ponadpodstawowym. Kursy i szkolenia zawodowe organizowane były m.in. przez Toporol. Pod przykrywką kursów zawodowych prowadzono też zajęcia na poziomie uniwersyteckim, w tym studia medyczne organizowane przez Radę Żydowską pod nazwą Kursu Przysposobienia Sanitarnego do Walki z Epidemiami. Kursy te, choć często wysoko płatne, były niezwykle popularne, a uczestnictwo w nich zwalniało z obowiązku pracy przymusowej. Zezwolenie na uruchomienie jawnych szkół na poziomie podstawowym uzyskano dopiero w październiku 1941 r. Nowo utworzone szkoły podlegały Wydziałowi Szkolnemu Rady

Żydowskiej. Nadzór nad treściami wychowawczymi i wybór języka nauczania należał do patronatów szkolnych. Szkoły te objęły swoją działalnością jednak jedynie około 20% dzieci znajdujących się w getcie.

Szmugiel – przemysł towarów z i do getta. Z getta szmuglowano przeznaczony na sprzedaż przedwojenny majątek jego mieszkańców i produkty wytwarzane w działających na jego terenie nielegalnych przedsiębiorstwach, do getta szmuglowano głównie żywność i leki. Szmugiel przybierał różne formy – od zorganizowanego na wielką skalę, po przenoszenie żywności przez pojedyncze osoby, w tym często przez żebrzące po drugiej stronie muru dzieci. „Wielki szmugiel”, przynoszący ogromne zyski, organizowany razem z Niemcami, Żydowską Służbą Porządkową i szmuglerami polskimi, był powszechnie potępiany ze względu na wystawny tryb życia jego organizatorów, stanowiących elitę finansową getta. Jednocześnie jednak szmuglowana do getta żywność była podstawą jego egzystencji, ratującą przynajmniej czasowo część jego mieszkańców od śmierci głodowej.

Szop (ang. workshop) – niemieckie przedsiębiorstwo przejmujące mniejsze przedsiębiorstwa żydowskie i produkujące na potrzeby niemieckie. Szopy zaczęły powstawać w getcie warszawskim latem 1941 r. Największy z nich, szop Walthera C. Többensa, zatrudniał 18 tys. osób.

Toporol (Towarzystwo Popierania Rolnictwa) – organizacja założona w 1933 r., w getcie warszawskim zajmowała się przede wszystkim szkoleniem rolniczym młodzieży, organizując kursy m.in. gospodarstwa wiejskiego, przysposobienia rolniczego, ogrodnictwa i warzywnictwa.

Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce, TOZ – organizacja założona w 1922 r., zajmująca się profilaktyką zdrowotną. W getcie warszawskim TOZ było podstawową instytucją koordynującą społeczną służbę zdrowia.

Transferstelle (niem. Urząd Transferu) – urząd, który od grudnia 1940 r. kontrolował obrót towarowy pomiędzy gettem a jego zewnętrznymi kontrahentami. Do maja 1941 r. Transferstelle wchodziła w skład Wydziału Przesiedleń, potem podlegała Urzędowi Komisarza Żydowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej.

Trzynastka zob. Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją

Uchodźcy – tutaj: Żydzi opuszczający swoje stałe miejsca zamieszkania w obawie przed prześladowaniami.

Umschlagplatz (niem. plac przeładunkowy) – istniejąca od 1908 r. bocznicą kolejowa i magazyny u zbiegu ulic Stawki i Dzikiej w Warszawie. Latem 1942 r. mieszkańcy getta warszawskiego byli tam gromadzeni przed deportacją do ośrodka zagłady w Treblince.

Urząd do spraw Przesiedlenia (niem. Umsiedlungsamt) – oficjalna nazwa dowództwa akcji likwidacyjnej w getcie warszawskim. Głównodowodzącym był SS-Sturmbannführer Herman Höfle. Siedziba Urzędu znajdowała się w budynku tzw. Befehlsstelle przy ul. Żelaznej 103.

Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją – urząd z siedzibą przy ul. Leszno 13, popularnie nazywany „Trzynastką”, agentura gestapo w getcie warszawskim, funkcjonująca od jesieni 1940 do lipca 1941 r. „Trzynastka” była zorganizowana na wzór Żydowskiej Służby Porządkowej. Do jej oficjalnych obowiązków należało zwalczanie paskarstwa w getcie warszawskim, ale w rzeczywistości jej członkowie zajmowali się głównie wymuszeniami i szmuglem. Przy „Trzynastce” zorganizowano kilka agend, których zadania pokrywały się z instytucjami Rady Żydowskiej, w tym Komisarzyczny Zarząd Zabezpieczenia Nieruchomości i Żydowskie Pogotowie Ratunkowe. Na czele „Trzynastki” stał uchodźca z Łodzi Abraham Gancwajch.

Volksdeutsch (od niem. Volksdeutscher, etniczny Niemiec) – w czasie II wojny światowej określenie osób, które mieszkaly poza terytorium Rzeszy i podpisały niemiecką listę narodowościową – volkslistę.

Wacha (niem. Wache, straż, posterunek) – warta przy bramach getta (tzw. wylotach). Składała się ona z tzw. żandarmerii (Schutzpolizei), miejskiej formacji niemieckiej Policji Porządkowej od strony zewnętrznej, oddziału wartowniczo-konwojowego policji granatowej przy murach getta i Żydowskiej Służby Porządkowej od wewnątrz.

Wachmeister, wachmajster (z niem.) – kierownik straży, wachy.

Wehrmacht – siły zbrojne III Rzeszy składające się z sił lądowych (Heer), lotnictwa (Luftwaffe) oraz marynarki wojennej (Kriegsmarine). Ich powołanie w 1935 r. stanowiło naruszenie traktatu wersalskiego z 1919 r.

Werkschutz (niem. straż fabryczna) – straż składająca się z oddziałów niemieckich, ukraińskich i żydowskich, która pełniła funkcje policyjne w przedsiębiorstwach niemieckich (szopach).

Werterfassung(stelle) – instytucja SS zajmująca się gromadzeniem, porządkowaniem i spieniężaniem mienia po zamordowanych Żydach. W getcie szczątkowym zatrudniała ok. 4 tys. Żydów.

Wysiedlenie – synonim wywózki do ośrodków zagłady; termin wprowadzony przez Niemców, wszedł w niemal powszechne użycie.

Zakład Zaopatrywania – urząd założony w grudniu 1940 r., zajmował się aprowizacją getta, zatwierdzając zamówienia sklepów na artykuły spoza getta. Początkowo funkcjonował jako agenda Rady Żydowskiej, we wrześniu 1941 r. uniezależnił się. Na jego czele stał Abraham Gepner.

Żydowska Organizacja Bojowa, ŻOB – organizacja wojskowa utworzona w getcie warszawskim na krótko 28 lipca 1942 r., reaktywowana pod koniec października 1942 r., podporządkowana politycznej reprezentacji Żydów warszawskich – Komisji Koordynacyjnej Żydowskiego Komitetu Narodowego i Bundu. ŻOB stawiała opór Niemcom w czasie akcji likwidacyjnej w styczniu 1943 r. i w powstaniu w getcie w kwietniu–maju 1943 r. W okresie istnienia getta szczątkowego ŻOB przeprowadzała akcje ekspropriacyjne w getcie i wykonywała wyroki śmierci na kolaborantach.

Żydowska Samopomoc Społeczna, ŻSS – oficjalna organizacja pomocy społecznej (nazwa ŻSS była używana od lutego 1940 r., a formalnie została przyjęta 29 maja 1940 r.), której załączki powstały we wrześniu 1939 r. w Warszawie w postaci Komisji Koordynacyjnej Organizacji Społecznych i Opiekuńczych (KK), początkowo działającej wspólnie ze Stołecznym Komitetem Samopomocy Społecznej. Na początku 1940 r. KK z organizacji o zasięgu lokalnym (Warszawa i okolice) została przekształcona w organizację działającą w całym GG. Prezesem ŻSS był Michał Weichert (do lipca 1944 r.). Pod szyldem ŻSS działały różne organizacje społeczne i kulturalne, m.in. CENTOS, TOZ, ORT. Lokalne jednostki ŻSS zajmowały się tworzeniem i zaopatrywaniem schronisk dla uchodźców, sierocińców, domów starców, kuchni ludowych, rozdzielały produkty żywnościowe.

Żydowska Służba Porządkowa (niem. Jüdischer Ordnungsdienst), zwana też policją żydowską – organizacja tworzona w gettach, oficjalnie podporządkowana radom żydowskim, faktycznie zaś władzom niemieckim. Do jej zadań należało sprawowanie warty przy bramach getta, egzekwowanie przymusu pracy, uczestniczenie w działalności przeciwepidemicznej. W pierwszym okresie wielkiej akcji deportacyjnej w lecie 1942 r. policja żydowska eskortowała mieszkańców getta na Umschlagplatz. W Warszawie Służba Porządkowa stała się synonimem korupcji i nadużyć władzy,

choć w jej działalność, szczególnie w pierwszym okresie, zaangażowana była pewna liczba przedwojennych działaczy społecznych i osób o dużym autorytecie moralnym. Komendantem Żydowskiej Służby Porządkowej w Warszawie był Józef Szeryński.

Terminy związane z religią żydowską

Nazwy miesięcy kalendarza żydowskiego i ich polskie odpowiedniki na s. 435.

Amalekici – według tradycji biblijnej, plemię zamieszkujące część Synaju i pustynię Negew, wrogowie Izraelitów; przenośnie: wrogowie Żydów.

Bar micwa (hebr. syn przykazania) – uroczystość obchodzona pierwszego dnia po 13. urodzinach chłopców, w której uznaje się ich za dorosłych w sensie religijnym.

Bóle porodowe Mesjasza – straszne wydarzenia, które według niektórych odłamów judaizmu muszą poprzedzić nadejście Mesjasza.

Chasydyzm (hebr. chasid – pobożny) – żywy do dziś ruch religijny o podłożu mesjanistycznym, zapoczątkowany w XVIII w. na Podolu; jeden z ważniejszych nurtów judaizmu.

Chazan – kantor w synagodze, często też prowadzący modlitwę.

Cheder (hebr. izba) – tradycyjna szkoła religijna, do której uczęszczali chłopcy w wieku 3–13 lat, prowadzona przez melameda (nauczyciela religii). Często mieściła się w prywatnym mieszkaniu nauczyciela.

Chewra Kadisza (aram. święte bractwo) – organizacja charytatywna, bractwo pogrzebowe, które przeprowadzało wszystkie czynności związane z pochówkiem.

Chumasz (hebr. pięć) – Pięcioksiąg Mojżeszowy obejmujący księgi: Rodzaju, Wyjścia,

Kapłańską, Liczb, Powtórzonego Prawa; Tora w węższym znaczeniu.

Czulent (żyd., z starofranc. chauld = ciepły) – potrawa mięsna z kaszą i fasolą, tradycyjnie spożywana w szabat.

Dajan (hebr. sędzia) – znawca żydowskiego Prawa, członek sądów rabinackich.

Erec Israel (hebr. ziemia Izraela) – nazwa Palestyny, z którą Żydzi wiążą swą przeszłość; przedmiot tęsknot Żydów diaspory, zwłaszcza przed utworzeniem państwa Izrael.

Gabaj (hebr. skarbnik) – administrator synagogi; w przeszłości też urzędnik gminy żydowskiej odpowiedzialny za organizowanie pomocy najbiedniejszym.

Gemara (hebr. uzupełniać, wyjaśniać) – zbiór rabinicznych komentarzy i uzupełnień do Miszny; część Talmudu.

Goj (hebr. naród) – osoba, która nie jest Żydem.

Haman – pierwszy minister króla perskiego, zmierzał do wygubienia wszystkich Żydów w państwie; przenośnie: wróg Żydów.

Jesziwa (hebr. posiedzenie, przebywanie) – wyższa uczelnia talmudyczna.

Jom Kipur (hebr. dzień pojednania; zwany też Sądny Dniem) – święto o charakterze pokutnym, obchodzone 10. dnia miesiąca tisri (wrzesień/październik), kończące obchody związane z żydowskim Nowym Rokiem.

Kadisz – jedna z najstarszych, najważniejszych i najczęściej odmawianych modlitw w judaizmie. Modlitwa w języku aramejskim, chwala Boga, Jego wielkość i świętość. Jest kilka rodzajów kadiszu, m.in. żałobny, który odmawia się w imieniu zmarłego. Odmawia go syn lub najbliższy krewny zmarłego w obecności dziesięciu mężczyzn (minjan).

Kidusz ha-Szem (hebr. uświęcenie imienia Bożego) – gotowość do przyjęcia męczeństwa i śmierci za wiarę.

Koszerność, kaszrut (z hebr. właściwy) – zawarte w prawie żydowskim reguły dotyczące przygotowania i spożywania jedzenia. Dzielą one produkty spożywcze na dozwolone (kasher) i zakazane (teref, trefne) i określają, skąd powinno pochodzić jedzenie, w tym zasady uboju zwierząt.

Lag ba-Omer (hebr. trzydziesty trzeci snop) – dzień o charakterze półświątecznym, obchodzony 18. dnia miesiąca ijar (kwiecień/maj), upamiętnia pierwsze zesłanie przez Boga manny Żydom wędrującym do Ziemi Obiecanej. Jedyny dzień podczas siedmiu tygodni smutku pomiędzy świętami Pesach i Szawuot, kiedy dozwolone są rozrywki.

Litwak – potoczne określenie Żyda pochodzącego z terenów obejmujących Litwę, północno-wschodnią Polskę, zachodnią Białoruś, południową Łotwę oraz północno-wschodnie Prusy.

Maca – niezakwaszony chleb, tradycyjnie jedzony w czasie święta Pesach.

Micwa (hebr.) – dobry uczynek; przykazanie.

Minjan (hebr. liczba, kworum) – zgromadzenie modlitewne złożone z dziesięciu dorosłych mężczyzn (powyżej 13 roku życia), niezbędne do odprawiania publicznych modłów, np. odmówienia Kadiszu czy czytania Tory.

Miszna (hebr. powtarzanie, badanie, też tradycja ustna) – zbiór dodatków i komentarzy do Tory pisanej, przepisów prawnych i przypowieści; podstawowa część Talmudu.

Mohel – w judaizmie mężczyzna dokonujący rytualnego obrzezania chłopców.

Parsza, parasza – fragment Tory przeznaczony do czytania w czasie publicznej liturgii w danym tygodniu.

Pesach (hebr. przejście) – święto obchodzone na pamiątkę wyzwolenia Żydów z niewoli egipskiej. Rozpoczyna się wraz z zachodem słońca w wieczór 14. dnia miesiąca nisan (marzec/kwiecień) i trwa siedem dni w Izraelu, a osiem w diasporze.

Pinkas (hebr. kronika) – księga protokołów gminy żydowskiej; przenośnie: księga pamięci.

Purim – radosne święto obchodzone na pamiątkę opisanego w Księdze Estery ocalenia Żydów z rąk Hamana, obchodzone 14. (15. w Izraelu) dnia miesiąca adar (luty/marzec), zwane też żydowskim karnawalem.

Rabin – przewodnik duchowy w gminie żydowskiej, znawca prawa religijnego. W okresie międzywojennym musiał mieć oficjalny certyfikat oraz nominację państwową.

Rebe – tytuł używany w stosunku do chasydzkich przewodników duchowych (cadyków).

Rosz ha-Szana (hebr. początek roku) – święto żydowskiego Nowego Roku obchodzone 1. i 2. dnia miesiąca tiszri (wrzesień/październik). Przypomina o stworzeniu świata i dniu sądu ostatecznego.

Sądny Dzień zob. Jom Kipur

Sukot (hebr. szałas, namioty) – Święto Kuczek, obchodzone od 15. do 22. dnia miesiąca tiszri (wrzesień/październik). Upamiętnia wyjście z Egiptu i wędrówkę przez pustynię ku Ziemi Obiecanej.

Szabat Nachamu (hebr. Szabat Pocieszenia) – pierwszy szabat po poście Tisza be-Aw.

Szames (hebr. sługa, posługacz) – rodzaj woźnego w gminie żydowskiej, w synagodze; także dodatkowa świeca w lampie chanukowej, od której zapala się pozostałe świece.

Szawuot (też Święto Tygodni, Pięćdziesiątnica) – święto nadania Tory na Synaju obcho-

dzione 49 dni po Pesach, 6. dnia miesiąca siwan (maj/czerwiec). Jest to święto o charakterze rolniczym, tradycyjnie związane z zakończeniem żniw.

Sziwa (hebr. siedem) – okres ścisłej, ciężkiej żałoby po zmarłym, trwający siedem dni po jego pogrzebie.

Ściana Placzu – jedyna materialna pozostałość Świątyni Jerozolimskiej (Mur Zachodni), zburzonej przez Rzymian w 70 r. n.e.

Talmud – opracowanie dorobku uczonych żydowskich żyjących w Babilonii i Palestynie od III w. p.n.e. do VI w. n.e., na który składają się komentarze do Tory, wyjaśnienia przepisów prawnych, opowieści, midrasze. Ma dwie części: Misznę i Gemarę. Stanowi podstawę judaizmu rabinicznego (współczesnego).

Tales (hebr. talit, szal modlitewny) – szal z wełny lub jedwabiu, przeważnie biały w niebieskie lub czarne pasy, do którego 4 rogów są przymocowane frędzle (cicit), nakładany na głowę i ramiona w czasie modlitw porannych.

Tisza be-Aw – 9. dzień miesiąca aw (lipiec/sierpień) – dzień postu ustanowiony jako

wyraz żałoby po zburzeniu Pierwszej i Druhej Świątyni Jerozolimskiej.

Tora (hebr. nauczanie, prawo) – pierwsze pięć ksiąg biblijnych (Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb, Powtórzonego Prawa), ostatecznie skodyfikowanych w VII w. p.n.e. Nazwą tą określa się także rodłały – spisane na pergaminie zwoje Pięcioksięgu.

nazwa miesiąca w kalendarzu żydowskim	miesiące kalendarza chrześcijańskiego
tiszri	wrzesień/październik
(mar)cheszwan	październik/listopad
kislew	listopad/grudzień
tewet	grudzień/styczeń
szwat	styczeń/luty
adar	luty/marzec
nisan	marzec/kwiecień
ijar	kwiecień/maj
siwan	maj/czerwiec
tamuz	czerwiec/lipiec
aw	lipiec/sierpień
elul	sierpień/wrzesień